

Selma Rıza'nın *Uhuvvet* Romanında “Toplumsal Cinsiyet” ve “Sınıf” Yapıları

Gülçin OKTAY*

Özet

İlk Türk kadın gazeteci, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin tek kadın üyesi ve “Sorbonne’da okuyan ilk Türk kadını” olarak bilinen Selma Rıza, siyasi ve sosyal faaliyetleri, dergilerde yazdığı yazıları ve *Uhuvvet* adlı romanıyla da tanınan ama ihmâl edilmiş bir şahsiyettir. Oldukça geniş bir olay örgüsüne sahip olan *Uhuvvet* romanı, “sınıf” ve “toplumsal cinsiyet” kavramlarını farklı bir bakış açısıyla ele alması ve kendisinden sonra gelen yazarlardan özellikle “cariye/hizmetçi/kalfa” tipleri noktasında ayrılan değerlendirmeleriyle dikkate değerdir. Selma Rıza'nın *Uhuvvet* romanı, “üst sınıf”tan bir kadın yazarın belirtilen meselelere yaklaşımının en tipik örneklerini sunar. Bu çalışmada, romandaki karakterlere gerek anlatıcının tavırları gerek karakterlerin arasındaki diyaloglar üzerinden odaklanılarak “sınıf” yapıları ve “toplumsal cinsiyet” rollerindeki farkları ortaya çıkarmak amaçlanmıştır; romanın “kardeşlik” anlamına gelen başlığının sadece bir başlık olarak kaldığı ve romanda “eşitsiz” bir kardeşliğin sergilendiği öne çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Uhuvvet*, toplumsal cinsiyet, sınıf, roman.

“Gender” and “Class” Structures in Selma Rıza’s Novel *Uhuvvet*

Abstract

Selma Rıza is known as the first Turkish female journalist, the only female member of the Committee of Union and Progress (İttihat ve Terakkî Cemiyeti) and “the first Turkish woman to study at Sorbonne”. Known from her political and social activities, her papers published in journals and her novel titled *Uhuvvet*, Selma Rıza is still a neglected figure. Having quite a wide plotline, the novel of *Uhuvvet* is significant because it deals with the concepts of “class” and “gender” from a different point of view and it gets separated from the works of later authors especially from the point of its evaluations of the “concubine/maid/head of female servants” types. Selma Rıza’s novel *Uhuvvet* presents the most typical examples to the approaches of a female author from the “upper class” to these issues. In

* Arş. Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, oktaygulcin@gmail.com ve oktaygulcin@comu.edu.tr.

this study, it is aimed to reveal the differences between “class” structures and “gender” roles by focusing on both the attitudes of the narrator and the dialogues between characters. It has also been put forward that the title of the novel meaning “sisterhood” has remained only as a title and it displays an “unequal” sisterhood.

Keywords: *Uhuvvet, gender, class, novel.*

Unutulan Bir Yazar: Selma Rıza Feraceli

İlk Türk kadın gazeteci olarak bilinen Selma Rıza (1872-1931), İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin tek kadın üyesi, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin genel sekreteri ve ilk Türk kadın romancılarımızdandır. Diplomat olan babası Ali Rıza Bey'in ve Jön Türklerin lideri olup Meclis-i Mebûsân'a da başkanlık yapan ağabeyi Ahmet Rıza'nın etkisi, Selma Rıza'nın hayatında belirgin bir şekilde görülür. Seçkin bir aileden gelen yazar, evde özel öğrenim görerek yetişir. Hürriyet kavramı etrafında şekillenen zihin dünyasıyla Selma Rıza, ailesine haber vermeden, II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimine karşı gelerek Paris'te bulunan ağabeyi Ahmet Rıza'nın yanına kaçar (Toros 1994: 60; Uraz 1941: 465). Selma Rıza'nın hürriyet uğruna Avrupa'ya kaçması Jön Türkler çevresinde takdirle karşılanır. Paris'te Sorbonne'a devam eden Selma Rıza, ileri Fransızcasıyla dikkat çeker ve "Sorbonne'da okuyan ilk Türk kızı" olarak tanınır. Selma Rıza, on yıl kadar kaldığı Paris'te Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin tek kadın üyesidir ve bu açıdan da önemli bir şahsiyettir. Selma Rıza'nın siyasete olan yakınlığı ve gazeteciliği, Paris'te kaldığı süre boyunca daha da pekişir. Yazarın, ağabeyi Ahmet Rıza'nın çıkardığı, Fransızca olarak basılan *Meşveret* ve Türkçe olarak basılan *Şûrâ-yı Ümmet* gazetelerinde çalışmış olması, meslekî yaşamında tecrübelerinin artmasını sağlar (Toros 1994: 60-61; Uçman 2003: 39).

1908 yılındaki meşrutiyetin ilânı sonrasında Jön Türklerle beraber ülkeye dönen Selma Rıza, çeşitli kültürel ve sosyal faaliyetlerin de içerisinde yer alır. Bunlardan biri, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) üyeliği;¹ diğeri, ağabeyi Ahmet Rıza ile birlikte Âdile Sultan Sarayı'nın İnâs Sultânîsi olarak hayata geçirilmesine katkıda bulunmasıdır.² Selma Rıza aynı zamanda, dönemin önde gelen kadın dergileri *Hanımlara Mahsus Gazete* ve *Kadınlar Dünyası*'nda da yazarlık yapar.

Paris'te geçirdiği yıllar Selma Rıza'nın edebiyat, sosyoloji, tarih ve siyaset konularında olgunlaşmasını sağlar. Selma Rıza, kadının eğitimi, kız çocuklarının okutulması, görücü usulüyle ve zorla yapılan evlilikler, "çok eşlilik" (poligami) gibi konular üzerine eğilerek özellikle kadın çalışmalarıyla ilgili araştırmalar yapan kişilerin dikkatini çeker. Hakkında detaylı bilgiler bulunmayan Selma Rıza'nın, ardında bıraktığı mektuplar; "hürriyet" "eğitim" ve "kadın" konularına olan ilgisini açığa çıkarır.³

1 Cemiyetin kurucuları arasında yer alan Selma Rıza, bir süre sonra cemiyetin içinde var olduğunu fark ettiği aksaklıkları düzeltmeye çalışır. Ancak, bu aksaklıkların düzeltilmediğini görünce istifa eder ve görevine dönmesine yönelik yapılan bütün ricaları reddederek cemiyetle yolunu ayırır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Toros 1994: 60-66.

2 Ahmet Rıza ve kardeşi Selma Rıza'nın eğitim konusundaki faaliyetlerinin ve Âdile Sultan Sarayı'nın İnâs Sultânîsi olma sürecinde yaşanan gelişmelerin ayrıntısı için bkz. van Os 1997: 26-64.

3 Selma Rıza'nın ardında bıraktığı mektupların bir kısmı Abdullah Uçman tarafından yayımlanmıştır. Uçman, mektupların kalan kısmının da yayımlanacağı müjdesini vermekle beraber "henüz" Selma Rıza'nın mektuplarının tamamını derli toplu sunan bir çalışma yapılmamıştır. Mektupların bir kısmı hakkında yapılmış ayrıntılı bir inceleme için bkz. Uçman 2003: 39-43.

Uhuvvet Romanı Hakkında

Selma Rıza'nın edebiyat sahasındaki varlığı *Uhuvvet* romanıyla duyulur. Selma Rıza, 1892 yılında yazmaya başladığı romanını 1897 yılında bitirir. Ancak bu roman, yazarın hayatta olduğu süre içerisinde basılmaz.⁴ Kitabın basılması, Nebil Fazıl Alsan'ın 1999 yılındaki keşfine dayanır. Bu tarihte kitap, Kültür Bakanlığı Yayınları'ndan çıkar. Kitabın başındaki "Uhuvvet Hakkında" yazısında Nebil Fazıl Alsan, Selma Rıza'nın *Uhuvvet* romanını Fatma Âliye'nin romanlarıyla kıyaslar. Buna göre Nebil Fazıl, Selma Rıza'nın romanını dilinin sadeliği, Arapça, Farsça terkipleri az kullanması ve temiz üslûbu sebebiyle Fatma Âliye'nin romanlarından daha başarılı bulur (Selma Rıza 1999: XII).

Selma Rıza'nın romanının adı olan "uhuvvet" Arapçada "kardeşlik" anlamına gelir ve romanda kardeşliğe, aile kurumunun ve toplumsal yapının düzenli işlemesine yaptığı katkılar dolayısıyla değer verilir.⁵ Selma Rıza, romanda Adil ve Mürşit arasındaki kardeşliği olumsuz bir örnek olarak gösterirken Mürşit'in çocukları arasındaki kardeşliği ideal olarak sunar. Kardeşlik ilişkileri önemli bir konu olmakla beraber romanda asıl hedef, Sabiha ve kızı Meliha üzerinden farklı dönemlerdeki Osmanlı kadınlarının kadınlık hâllerine odaklanmaktır (Çetin 2010: 43-44; Aytaç 2007: 393-394).

Roman, "*Sultan Mecid gibi doğuştan nâzik bir padişahın saltanat devri[nde]*" (s. 1) geçer. Bu saltanat, Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gelen İngiliz ve Fransız ordularının getirdiği Avrupai yaşam tarzının halk arasında yayıldığı, "*bir uygarlık hevesi[nin] peyda olmaya başla[dığı]*" (s. 1) yıllardır. Anlatıcı, bu devri, "...*tahsili için ömrünü medreselerde geçiren softalar azalmaya, halk çocuklarını yeni açılan okullara göndermeye ve Batı'nın fen ilimlerinin gereği duyularak, Fransızca okutulmasına başlandığı bir zamanda idi...*" (s. 2) diyerek anlatır ve bu sayede romanın sosyal panoramasını çizerek çeşitli okumalara imkân sağlar. Yazar, uzun zaman dilimini kapsayan bu süreyi özetleme tekniğini kullanarak aktarır. Hâkim bakış açısından hareketle yazılan romanda, yazar ile anlatıcı birbirlerine karışırlar. Bu sebeple anlatıcı, objektif olmaktan ziyade öznel görüşleriyle karşımıza çıkar.⁶

4 *Uhuvvet* romanının yazılış yılı hakkında kaynaklarda farklı tarihlere rastlanılır. Selma Rıza'nın romanını "nitelikli ilk kadın romanı" olarak değerlendiren Gürsel Aytaç, yazarın mektupları üzerine çalışma yapan Abdullah Uçman ve Kültür Bakanlığı Yayınları'ndan çıkan romana önsöz yazan 1999 yılının Kültür Bakanı M. İstemihan Talay, romanın yazılma tarihini 1892 olarak kabul ederlerken *Uhuvvet* romanını ortaya çıkaran Nebil Fazıl Alsan romanın bitiş tarihini (1897) kabul eder. Bu durum, romanın 1892 yılında yazılmaya başlanıp 1897 yılında bitirilmesinden ve yayımlanmamasından kaynaklanır. Bu nedenle, belirttiğimiz isimler ya yazılma tarihinden ya da bitirilme tarihinden yola çıkarlar.

5 Selma Rıza'nın romanına adını verdiği "uhuvvet" kavramı, iki kaynaktan beslenir. Bunlardan birincisi, bir müminin din kardeşlerine olan bağımlılığıdır; ikincisi, Jön Türkler arasındaki "kardeşlik, eşitlik ve hürriyet" prensipleridir. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Okur 2003: 163-164.

6 *Uhuvvet* romanının "kurmaca yapı"sı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hazer 2011: 875-893.

Roman, Merzukîzâde ailesinin tanıtılmasıyla başlar. Bu aileye mensup Mürşit ve Adil kardeşler romanın merkezi konumundadırlar ve anlatılanlar bu kişiler etrafında gelişip genişler. Bu iki kardeşin aynı anne ve babadan olmalarına rağmen karakterlerindeki farklılıklar uzun uzun anlatılır. Büyük kardeş Mürşit "...şen, serbest, sözü ve sohbeti ve herkesle anlaşması yerinde ise de, bilgisizliği yüzünden, şen oluşu da çoğunlukla içkinin etkisinden ileri gel[en]" (s. 3) bir kişidir. Ancak Mürşit'in tam zıttı olan Adil, o kadar "ağırbaşlı ve vakarlı görünür, az konuşur, az güler, birçok zamanını ciddi işlerle geçirir biri[dir ki]" (s. 3-4), bu nedenle anlatıcının da takdirini kazanır. Bu iki zıt kardeşin anneleri Çerkez asıllı Dilber Hanım ise çocuklarından "ilk çocuğu, çok kıymetlisi" (s. 5) Mürşit'i daha çok sever. "Babalarının ölümünden sonra" (s. 4) aile, yine "babalarından kal[an]" bir konakta cariyeler, kalfalar ve dadılar içerisinde tam da Merzukîzâde kelimesinde sembolleştirildiği şekilde "bolluk, bereket, rızık" içerisinde yaşarlar. Adil, bu kalabalık aile ile aynı evi paylaşırsa da düşünce ve yaşam tarzı olarak onlardan uzaktadır. Mürşit ise, annesinin de desteğiyle konak içerisinde cariyelerle gönül eğlendiren rahatına düşkün, olumsuz bir kişidir.

Selma Rıza, bu kalabalık ailenin bireylerini ve cariyelerini teker teker tanıttıktan sonra romana, olayların gelişimini etkileyecek bir karakter yerleştirir. Bu karakter, saltanat karşıtı faaliyetlere karıştığı gerekçesiyle sürgüne gönderilen Sâlim Paşa'nın kızı Sabiha'dır. Sabiha, "o güzel goncaya benzeyen dudaklar arasında görünen -iki dizi inciye andırır- dişler[e]" (s. 25) kadar güzelliğiyle ve "bin türlü helecanın etkisiyle renkten renge gir[en]" (s. 24) çekingen yapısıyla anlatıcı tarafından uzun uzun anlatılır. Romanda olaylar, Adil Bey'in bir gün Boğaziçi sefasında bu aileyi ve dolayısıyla Sabiha'yı görmesiyle hareketlenir. Adil Bey, bu karşılaşmadan sonra annesi Dilber Hanım'a ve kalfa Kamer'e Sabiha'yı sevdiğini imâ eder ve şehirli, kibar bir ailenin kızıyla evlenmek istediğini belirtir. Dilber Hanım ve kalfa Kamer "[h]iç istediğin gibi terbiyene alıştırdığın cariyeye benzer mi?" (s. 20) diye düşünseler de gidip Sabiha'yı görmeye karar verirler. Bu görüşme sırasında Dilber Hanım, Sabiha'nın güzelliği ve ahlâkının temizliğiyle Adil'i etkisi altına alacağı ve oğlunun kendi yönetiminden çıkacağı korkusuyla kızı, "göz bebeği" büyük oğlu Mürşit'e istemeye karar verir; nitekim bu düşüncesini de eyleme döker. Dilber Hanım'ın bu teklifi, Sabiha'nın bütün itirazlarına rağmen ailesi tarafından kabul edilir. Kalfa Kamer ve Dilber Hanım'ın türlü hileleriyle Mürşit kandırılır; Sabiha Hanım ile Adil Bey'i birbirinden soğutacak sahte mektuplar yazılır ve neticede Sabiha ile Mürşit'in evlenmeleri sağlanır. Gerçekleşen evlilik neticesi Sabiha ve Adil, kaderlerini "kim"lerin yönlendirdiklerini bilemeden kendilerine biçilen hayata ve bu hayat içerisindeki rollerine uyum sağlamaya çalışırlar. Mürşit, Sabiha'yı sevmekle beraber, tabiatındaki ahlâkî zâfiyetler ve annesinin kıskırtmaları neticesinde cariyelerle olan ilişkilerine devam eder ve Sabiha'dan olanlarla beraber bir düzine kadar çocuk sahibi olur. Ancak Dilber Hanım ile yanından ayırmadığı ve her türlü kirli işlerinde başyardımcısı olan kalfa Kamer, Sabiha'nın Mürşit Bey tarafından sevilmesini hazmedemezler. Romanın "felaket" çatısını kuran bu ikili, Mürşit Bey'i yine türlü sahte belgelerle Sabiha'nın iffetsiz olduğuna, hatta son kızı Meliha'nın kendisinden değil de Adil Bey'den olduğuna inandırarak evliliğin bozulmasına ve Sabiha ile kızı Meliha'nın sokağa atılmasına sebep olurlar. Yazar, bu aldatma hikâyesinin doğrulanmasında roman boyunca devam eden isim semboli-

zasyonundan da yararlanır. Mürşit Bey'in Zeliha adını koyduğu, ancak Adil Bey'in Meliha diye hitap ettiği bu kız, annesi Sabiha'ya olan benzerliğiyle öne çıkar. Adil Bey'in Sabiha'yı sevdiğini bilen anne Dilber Hanım ve kalfa Kamer, "[k]ıza giyia güzelliği için 'Meliha' adını koydu, diyorlar. Hâlbuki bizim hoca efendiye sordum, Meliha'nın asıl manası "Sabiha" imiş!" (s. 108) şeklindeki yorumlarıyla isimlerin romanın kurgusundaki işlevsel rollerine işaret etmiş olurlar. Romanın buraya kadar anlatılan kısmı, hem aile hayatı içerisinde yaşanan gelişmeleri göstermesi hem de "çok eşli" (poligami) evliliklerin oluşturduğu karmaşayı vurgulaması açısından önemlidir.

Sabiha ile Meliha'nın sokağa atılmasıyla romanda ikinci bir evre başlar. Bu evre, merkeze Meliha'yı ve onun çevresinde gelişen olayları yerleştirir. Mürşit Bey'in evinden kovulan anne-kız, Sabiha Hanım'ın baba konağından tanıdığı fakir bir çalışanlarının evlerine sığınır. Sabiha Hanım yaşadıkları sebebiyle hastalanır ve Meliha'yı Sabiha Hanım'a benzerliği dolayısıyla çok seven Adil Bey'e bırakır. Bu görüşme sonunda Sabiha ile Adil'i yıllar önce birbirinden koparan sahte mektuplar ve sözler ortaya çıkar. Ancak Sabiha için çok geçtir, son nefesini vermek üzeredir; kızı Meliha'yı Adil'e teslim eder ve Adil'den Meliha'nın eğitim hayatıyla ilgilenmesini ister. Bu son dilek, Adil tarafından kabul edilir ve Adil ile Meliha izlerini kaybettirerek Beyrut'a, Adil'in tanıdığı bir dostun yanına giderler. Romanın bu kısmı, Meliha'nın bir sonraki bölümde başlayan "bireyleşme" süreci için bir geçiş evresidir.

Romanın üçüncü halkası diyebileceğimiz kısım da bundan sonra başlar. Adil, Beyrut'ta bir dönem sınıf arkadaşı olan Kasım'ın babası Seyit Ahmet Elganım'ın yanına sığınır. Burada kendisi ve Meliha için gözlerden uzak, güvenli bir yaşam tasarlar. Adil'in bu tasarısı gerçekleşir ve Meliha, Beyrut Amerikan Koleji'nde okur; bir süre sonra da üniversiteyi okumak amacıyla Fransa'ya gider. Roman hakkında değerlendirmelerde bulunanlar, "ideal kadın" Meliha karakterinin tam da bu noktada Selma Rıza ile benzerliğine dikkat çekerler (Aytaç 2000: 79). Bu süre içerisinde Adil, Seyit Ahmet'in Cezayir'de Fransızlara karşı ayaklanan oğlu Kasım'ın yakalanma haberleriyle ve bu haberlerin Seyit Ahmet'te yarattığı üzücü etkilerle ilgilenir. Fransızlar tarafından yakalanan Kasım öldürülür, bu olay ise Seyit Ahmet'in ölümüne sebep olur. Bu yaşananlar, Adil ile Meliha'nın hayatını değiştirir. Seyit Ahmet, oğlu gibi sevdiği Adil'e ve torunu gibi gördüğü Meliha'ya servetini bırakır. Meliha, Fransa'daki felsefe eğitimini tamamlayıp Adil'in yanına döner. Ancak Meliha çok sevdiği amcası, manevi babası Adil'i kaybeder ve Adil Bey'in ölmeden önce verdiği nasihatlere uyarak ismini "Zeliha"⁷ olarak değiştirip kendisine kalan mirasla kardeşlerini bulmak için İstanbul'a gider.

7 Kişi isimleri romanın kurgusunda önemli bir yere sahiptir. Adil Bey tarafından Meliha olarak belirlenen ismin, "yine" ölüm döşegindeki Adil Bey'in tavsiyesiyle Zeliha'ya çevrilmesi ve "hatta" Meliha'nın tanınmamak için Sitti Zeliha bint-ül Ganim "tam" ismini taşıması mânidârdır. Seyit Ahmet Elganım'ın kendisine devrettiği mirası alan Meliha, "ganimet alanın kızı" (bint-ül Ganim) olarak eski köklerine (kardeşleri ile beraber yaşadığı ve babası Mürşit'in koyduğu isme) kavuşur ve ilk ismi Zeliha'ya geri döner. Zeliha ve Meliha ismi üzerinden bu yönde bir sembolik okumanın "bir bölümü" için bkz. Aytaç 2000: 78.

Romandaki olayların dördüncü ve son halkası da burada başlar. Meliha, Sitti Zeliha bint-ül Ganim ismiyle İstanbul'da Kadıköy'e yerleşir ve yanında bulunan yardımcılarıyla kendisini Arap olarak tanıtır. Bu süre içerisinde Meliha, kardeşlerine ulaşır; durumlarını, geçmişte yaşananları, Dilber Hanım'ın ve babası Mürşit'in acılar içinde öldüklerini, eski cariyelerin, kalfaların bir bir ortadan kaybolduklarını öğrenir. Kardeşleri de Meliha'nın öldüğünü kabullendikleri için Sitti Zeliha'nın Meliha olabileceğinden şüphelenmezler. Ancak romanın sonunda bir bahaneyle Merzukîzâdelerin evine gelen kalfa Kamer, Sitti Zeliha'nın Meliha olduğunu anlar ve bunu Zeliha'nın kardeşlerine söyler. Gerçeği öğrenen kardeşler, "kardeş" olmanın mutluluğunu yaşarlar ve roman, kardeşliğin, kardeşlik arasındaki bağların ve sevginin yüceliği vurgulanarak sona erer.

***Uhuvvet* Romanında Kimlik, Sınıf, Temsil**

Oldukça geniş bir olay örgüsüne sahip olan *Uhuvvet* romanı, üzerinde tartışılması gereken önemli konuları da içerisinde barındırmaktadır. Romanda birbirini takip eden olay halkaları tespit edildikten sonra yazar-anlatıcı tarafından öne çıkarılan karakterlere, olaylara, durumlara ve toplumsal yapıya yönelik eleştirilere odaklanmak ve bu eleştiriler üzerinden anlatıcının değerlendirmelerine dikkat etmek gerekir. Bu noktada romanda, gerek anlatıcının tavırları gerek karakterler arasındaki diyaloglar "sınıf" yapıları arasındaki farkları ortaya çıkarmakta ve bu yönüyle yazının da amacını oluşturmaktadır.

"Hizmetçi, cariyeye, odalık" kadınlar Türk romanında çoğu "üst sınıf"lara mensup yazarların işledikleri önemli konulardandır. Tarihin ilk dönemlerinden beri pek çok uygarlıkta görülen ve işlevsel bir görevi üstlenen "kölelik", yasalar-daki düzenleme/iyileştirme ve nihayetinde ortadan kaldırılma noktasında oldukça tartışmalı ve karmaşık süreçleri de beraberinde getirir.⁸ Özellikle, "modernleşme" çabaları içerisinde yaşanan değişimleri konu edinen Tanzimat romanları, "ev içi" hayata katılan "cariye, hizmetçi, kalfa" tiplerine geniş yer verir. Üst ve orta sınıftan kadınlar ile alt sınıftan kadınlar arasındaki sınıf ayrımlarını ücretli ev emeği/hizmetçiler noktasından inceleyen pek çok çalışma mevcuttur.⁹ Bu çalışmalar içerisinde Yavuz Selim Karakışla'nın önce makale olarak yayımladığı, ardından da kitaplaştırdığı *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)* adlı çalışması oldukça dikkat çekici ve önemlidir. Bu kitap, Osmanlı kadın dergilerinde sınıfsal yapıyı "hizmetçi/temizlikçi" kadın ile "işveren/hanımefendi" örnekleri üzerinden irdeler. Karakışla, incelediği kadın dergilerinde hizmetçilerle ilgili dört yazıya odaklanır. Bu yazılar sırasıyla: 1893 yılında *Hanımlara Mahsûs Gazete*'de yayımlanan "Hanım ile Hizmetçinin Münâsebeti" adlı imzasız makale; 1911 yılında İstanbul'da basılan *Kadın* dergisinde Mehmet Nurettin imzasıyla çıkan "Hiz-

8 Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdem 2004.

9 Bu çalışmalarla ilgili olarak bkz. Özbay 2012: 13-47; Öztekin 2002: 204-216; Özyeğin 2005; White 2015; Bora 2014; Kalaycıoğlu-Tılıç 2001.

metçiler” başlıklı makale; 1914 yılında *Kadınlar Dünyası* dergisinde F. Sâmîha imzasıyla çıkan “Hizmetçiler” adlı makale ve 1926 tarihli *Kadın Yazıları* dergisinde Mevhibe İclâl Hanım’ın imzasıyla çıkan “Hizmetçiler ve Onlarla Muâmele” adlı makaledir. Bu dört makalenin ortak yanı, “hanımların” kaleminden “hizmetçi kadınlar”ın nasıl görüldüklerini sergilemeleridir. Bu makalelere göre “evin hanımları”; “hizmetçi kadınları” genel olarak “pis, hırsız, alçak ve cahil” olarak değerlendirirler.¹⁰ Kadınların aralarındaki sınıf ayrımları makalelerin içerisindeki “biz ve onlar” hitaplarıyla daha da somutlaşır. Karakışla, “hizmetçi/emekçi” kadınları sadece kadın dergileri üzerinden değil, Hüseyin Rahmi’nin *Mürebbiye* (1899), Burhan Cahid’in *Hizmetçi Buhrânı* (1927) ve A. Rıfkı’nın *Hizmetçi Belâsı* (1911) gibi romanları üzerinden de inceleyerek dönemin sosyal düzeni ve dolayısıyla sınıf yapısı hakkında önemli veriler elde eder.

O dönemdeki edebî metinlerin vazgeçilmez teması ve toplumsal yapının da onulmaz yararı olan “kölelik”, Osmanlı İmparatorluğu’nda şeriat yasalarına göre düzenlenir. Köle alım-satımı, kölelere davranış ve köle âzâd edilmesi gibi konularda bu yasalara göre hareket edilir; ancak yasaların toplum hayatında “ne derece” kabul gördüğü tartışmalıdır. Durumun en tipik örnekleri tarihî belgelerden öğrenilmekle beraber, toplumsal hayattan ayrı düşünülemeyen edebî metinlerde de kölelik meselesiyle ilgili önemli ipuçları yakalamak mümkündür. Bu tema, yukarıda da vurgulandığı gibi Tanzimat metinlerine sıklıkla konu olur ve kölelik kurumunun yarattığı sıkıntılar özellikle “mazlum, ezilmiş” cariyeye tipi üzerinden anlatılır. Dönemin yazarları tarafından kölelik, Tanpınar’ın (1997: 291) ifadesiyle “*hissî bir mevzu*” olarak yansıtılarak “*erişme ve ikbal hırsı ile*” ele alınmaz. Edebî metinlerde kölelik kurumu, mağdur cariyeye tipi üzerinden hissî yönüyle ele alınırken sınıflar arasındaki farklılıklar konusunda önemli ipuçları veren eleştirel yapı ihmâl edilir. Metinlerdeki cariyeye/kalfa/halayık tiplerine metindeki birkaç karakterin olumsuz eleştirileri dışında, asıl olarak anlatıcının tavrı üzerinden odaklanılmaz. Bu yönde yapılacak bir inceleme, metinleri tek yönlü bakış açısından kurtararak farklı değerlendirmelere elverişli hâle getirir.

Türk edebiyatının “*babasız oğulları*”nın hayatında önemli bir yer edinen cariyeler, Selma Rıza’nın kaleminde ise, incelenmeye değer farklı bir görünüm kazanırlar. Namık Kemal’in *İntibah* romanındaki Dilâşub, Ahmet Mithat Efendi’nin *Felâton Bey ile Râkım Efendi* romanındaki Cânân, Samipaşazâde Sezai’nin *Sergüzeşt*’indeki Dilber

10 Aynı durum “farklı” bir şekilde Şemseddin Sâmî’nin *Aile* dergisinde de geçmektedir. Şemseddin Sâmî, dergisinin “nasıl” ve “ne zaman” okunacağına dair malumatlar verdiği kısımda, bahsettiğimiz şekilde bir ayırım yapar. Yazara göre; dergi içerisindeki “ciddi yazılar”, ailenin bütün üyeleri tarafından okunabilirken “sadece” kadın işleri ile ilgili olan yazılar, “hatta hizmetçilerinizi bile çağırarak” tavsiyesiyle hizmetçilerle birlikte okunabilir. Bu kısım, erkek bir yazar olarak Şemseddin Sâmî’nin konuya yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir. Yazının bütününe bakıldığında dönemin diğer kadın ve erkek yazarlarına kıyasla farklı ve daha eşitlikçi bir tavır sergileyen Şemseddin Sâmî, “hatta” ifadesiyle bu konudaki eşitlikçi yaklaşımı okuyucuya bir kez daha sorgulatır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karakoç 2000.

üzerinden okumaya alıştığımız "masum, mazlum, mağdur cariyeye"¹¹ tipi, *Uhuvvet*'te "Osmanlı hanımları" karşısında "mahalle kadını" tipine dönüşür. Romanda bu durum, İstanbul'daki mesire (seyir) yerlerinden bahsedilen kısımlarda belirgindir. Anlatıcı bu yerlere gelen "Osmanlı hanımları"na dikkat çeker. Üst sınıftan kadınları "kibar, naif" olarak anlatırken bu kadınlara kıyasla modernleşemeyen kadınları "mahalle kadını" olarak betimler:

"İşte o Cuma akşamı da herkes bu şekilde eğlencesine dalmış, arabalarda, yayalarda genel bir hareket görülmekteydi. Ancak, gezi yerinin denize en yakın olan bir tarafında bir kira arabası, güya âlemi bu toz toprak içinde nasıl olup da eğlenebildiğini seyretmek ister gibi, bir ağaç gölgesine çekilmiş durmakta idi. İçindeki **hanımların** hal ve tavırlarına dikkat edilse, bu gibi âlemlerin acemisi gibi görünürlerdi. Fakat, İstanbul'un gerici bucaklarından gelerek halkın -her ne türlü olursa olsun- eğlencesine "Rezalet" adı vermek için, herkese tahkir edici bir gözle bakmayı âdet edinmiş **mahalle kadınlarından** olmayıp, yalnız gayet sessiz durmalarından, değişik kıyafetle gelmiş bir kibar aile oldukları anlaşılıyordu." (Virgu benim, s. 237).

Yukarıdaki alıntıda "mahalle kadınları" olarak tanımlanan kadınlar, İstanbul'un gelişmemiş yerlerinden gelmeleri ve Avrupaî yaşam tarzını yadırgamaları dolayısıyla anlatıcı tarafından olumsuz gösterilir. Anlatıcı, İstanbullu "esas" hanımlar ile tam olarak İstanbullu olamamış, "modern" yaşam tarzını benimseyememiş kadınları kıyaslayarak sınıf yapıları ve modernleşme yönündeki tavrını farklı bir açıdan ortaya koyar. Bu "mahalle kadınları"ndan da daha aşağı bir sınıfa ait görülen "cariyeler" ise Merzukîzâdelerin konağında fazlasıyla bulunarak Mürşit Bey'in çocuklarını doğurmakta, evin hanımını kıskanmakta ve onun yerine geçmek için her türlü hile ve fesat içerisinde bulunmaktadır. Selma Rıza'nın işlediği cariyeye tipleri, anlatıcı tarafından "şeytan", "dalkavuk" (s. 14), "fettan" (s. 36), "beş on para fazla kapabilme derdinde" (s. 37) kişiler olarak anlatılır. Yazar, böylece, bir yandan sınıfsal farkları ortaya koyarken bir yandan da "çok eşlilik" konusunu topluma verdiği zararlar yönünden ele alır. Özellikle anlatıcı, pek çok kadının bir arada bulunduğu evlerde her kadının aynı rütbede olmak arzusuyla çekişmeler yaşayacağını ve bunun neticesinde aile hayatı içerisinde "haset, garaz ve düşmanlık"ın (s. 101) hâkim olacağını söyler.

Yazarın "çok eşlilik" ve "cariyelik" konularını doğacak çocuklar açısından ele alması, dönemdeki diğer yazarlar tarafından ihmal edilen bir noktaya değinmesi

11 Tanzimat romanlarını kölelik noktasında ele alıp, "ezilen" cariyeye tiplerini analiz eden bir çalışma için bkz. Parlâtır 1987. Ancak, bu romanlardaki "esaret" temasını sadece "ezilen" cariyeye tipleri üzerinden okumak pek çok tehlikeyi de beraberinde getirir. Romanlardaki "hür/özgür kadın" ile "esir cariyeye/odalık" zıtlığını erkeklerin ve anlatıcının tavırları üzerinden farklı bir okuma, metinlerin cinsiyetçi yapısını anlamak açısından daha faydalı olacaktır. Namık Kemal'in *İntibah* (1876) romanı ve Ahmet Mithat Efendi'nin *Felâtnun Bey ile Râkım Efendi* (1876) romanı üzerinden böyle bir okumayı gerçekleştiren ve belirtilen romanlardan yola çıkarak erkek karakterlerin ve anlatıcının zorunlu hâller dışında bu "ezilen" kadınlar yerine "özgür" kadınlara olan meyillerini ayrıntılı bir şekilde analiz eden bir yazı için bkz. Karakoç 2009.

açısından orijinaldir. Romanda anlatıcı, aile hayatında hâkim olan böyle bir yapının özellikle cariyeye çocuklarının eğitimden uzak, ahlâkî bakımlardan zayıf, dış görünüş açısından da “düzensiz” olmalarına sebep olacağını anlatarak olası kötü sonuçları sergiler. Nitekim romanda Mürşit’in cariyeden olan oğlu Cavit, Adil tarafından yazarin bu düşüncesini destekler nitelikte anlatılır:

“Güzel ama Kamer! Bu tarz bir yaşayışla aile teşkili mümkün olamaz. Bakınız Cavit dünyaya geleli üç sene oluyor. Annesinin adı bile belli değil. Herkes Mürşit Bey’in oğlu diyor ama yerden mi çıkmış, gökten mi inmiş kimsenin haberi yok. Bir çocuktur dünyaya gelmiş, ne anası belli, ne dâyesi! Zannedersem validesine de “sütüne” diyormuş. O cariyeye de ona “oğlum” yerine “bey” der. “Sayesinde yaşıyorum” diye yetiniyor...Zaten mayası bozuk olan bir veled ahlâksızın biri olur kalır!..” (s. 17).

Yukarıdaki satırlarda görüldüğü gibi Adil, romanın bir karakteri olarak cariyeye çocuklarının dramına değinirken bir yandan da cariyelere karşı olumsuz tavrını dile getirir. Romanın sonlarında cariyelerden olan çocukların akıbetinden bahsedilirken kullanılan “Hiç biri ötekini tanımaz... Küçükler babadan kalan emekli maaşı ile geçiyorlar. Büyüklere gelince bilmem ama sanırsam kimi çoğu zamanını meyhanelerde geçiriyor, kimi okuldan kovulmuş, kimi memuriyetten çıkarılmış! Böyle sefil bir hayat! Zavallılar babalarının, analarının günahını çekiyorlar.” (s. 298) şeklindeki ifadeler bu düşüncüyü desteklemektedir. Ayrıca anlatıcı, Sabiha Hanım’ın oğlu Selim aracılığıyla, büyükanne Dilber’in ölümünü anlatırken “Fakat Cavit’ten, Mahbube’den, Dildar’dan yediği dayaklar, gördüğü hakaretler, o ana kadar hep fesat aramakla takatsiz düşmüş, vücudunu yataklara düşürmüştü. Dili tutuldu.” (s. 386) şeklindeki beyanıyla, hem cariyelerin ve cariyeye çocuklarının kötülüğüne vurgu yapar hem de Sabiha’nın çocuklarının her şeye rağmen merhametli ve saygılı yönlerine işaret eder. Kalfa Kamer de, Mürşit’in çocuklarından en çok Sabiha’nın kileri sevdiğini söyler ve onları tatlı yüzleri ve melek huylarıyla hatırlar. “Paşamın bu kadar çocuğu oldu, birini onlar kadar sevmedim! Zaten annelerini de pek severdim ya!” (s. 423) ve “Ah! Efendimin ciğerpâreleri...” (s. 425) diyerek Mürşit’in cariyelerden değil de Sabiha’dan olan çocuklarına karşı sevgisini belirtir.

Anlatıcının tutumunda beliren üst tabaka-alt tabaka karşıtlığı, Mürşit’in cariyelerden olan çocukları ile “kibar, şehirli, soylu” bir ailede büyüyen ve terbiye alan Sabiha Hanım’ın çocuklarının kıyaslandığı kısımlarda da karşımıza çıkar. Aşağıdaki alıntıda anlatıcının, Mürşit’in çocuklarını “nasıl” değerlendirdiğini ifade eden birer örnek sunulmaktadır:

“Mürşit el çırptı. Gelen harem ağasına haremde küçük hanımlarla beyleri getirmesini söyledi. Biraz sonra o sırada on üç yaşını tamamlayan ve bir iki ay askeri bir okula verilen Cavit, kimi kucakta, kimi ayakta dört beş çocukla içeriye girdi. Adil hallerindeki arsızlığa, kıyafetlerindeki düzensizliğe dikkat ederek, bunların odalıklardan dünyaya geldiklerini kolayca anladı.” (s. 95).

[...]

"Adil oturduğu yerden bu konuşmaları üzülererek izliyordu. Bir müddet sonra, çok temiz giyinmiş ve sarı saçları güzelce taranmış, kurdelelerle bağlanmış olduğu halde biri sekiz, öteki altı, bir diğeri de iki yaşında üç çocuk el ele vererek, içeri girdiler, doğruca babalarının yanına gidip elini öptüler. Mürşit, yüzlerini sevip okşadıktan sonra, amcalarının da elini öptürdü." (s. 97).

Yukarıdaki iki örnek, taraflı anlatıcının yaptığı sınıfsal ayrımları vurgulaması açısından önemlidir. Yazarın eğitilmiş ve üst sınıf bir aileye mensup olması, kurguladığı karakterlerin de bu özelliklere sahip olmasını sağlar; ancak bunun dışında kalan karakterler, yazarın "ideal"inin dışına itilir ve olumsuz gösterilir. Bu durum, okuyucunun "alımlama"sında etkiler yaratarak metnin tam da anlatıcının sunduğu şekilde değerlendirilmesine sebep olur.

Anlatıcı, Sabiha'nın çocuklarından "türlü türlü lisanlar öğren[miş]"(s. 434) başarılı kişiler olarak bahsetse de Meliha'yı "düşüncesi yaşına nisbet kabul etmez bir derecede" (s. 121) sözleriyle kardeşlerinden olumlu taraflarıyla öne çıkarır. Bu durum iki sebepten kaynaklanır: Birincisi, Meliha'nın eğitiminde Adil Bey tarafından harcanan çaba; ikincisi, Meliha'nın okumuş olduğu okullar (Beirut Amerikan Koleji) ve nihayetinde Fransa'da aldığı felsefe eğitimidir. Bu gelişmeler sayesinde anlatıcı, olayların merkezindeki Meliha'yı eğitimi sayesinde kendi kardeşlerinden bir adım önde göstermekte; ancak kardeşlerini de güzellikleri, ahlâkları ve terbiyeleriyle övmektedir. Nitekim Meliha, annesini ve istekleri dışında evlendirilen kardeşlerini düşünerek içinde buldukları "esaret âlemini" (s. 121) "Yarab!.. Eğer dedikleri gibi var isen, her şeye kadir, bizi yaratmış isen... Yaşamak hep bu cefadan ibaret ise ne için bu zulmü verdin? (...) Düşündükçe bakışlarım önünde şu küçük kürre kadar önemi kalmıyor. Heyhat!.. Ya biz... Dünya!.. Biz ki onun büyüklüğü yanında bir zerre, bir hiç.." (s. 121-122) şeklinde uzun bir sorgulamaya tâbi tutarak "iyi" eğitimin farkını temsil eder. Böylece Meliha, kardeşlerinden daha rasyonalist ve cesaretli yapısıyla yerleşik toplumsal kurallara karşı çıkar.

Anlatıcı, cariyelerin soy bakımından bozukluklarına, fırsatçılıklarına işaret ederken Sabiha Hanım'ı tanımladığı kısımlarda soylu, kibar ailelerin önemine ve onların yetiştirdiği çocukların dürüstlüğüne ve düzgünlüğüne değinir. Romanda anlatıcının "sınıfsal" açılardan bu taraflı tavrı, "şehirli/iyi" ile "cariye/kötü" karşıtlıklarında belirginleşir. Bu ayrımlardan biri, Adil'in ağabeyi Mürşit'e yaptığı bir konuşmada cariyeler ile Sabiha Hanım'ı kıyasladığı kısımda geçmektedir:

"-Evet!.. Nikâhla bir kibar kızı aldınız. Fakat hiç düşünmediniz ki, o kızın mayasında kadir ve haysiyetini anlayacak kadar yüksek bir his vardır. O zamana kadar yatağınıza aldığımız odalıklar gibi değildir. Kadındır, lakin onlar gibi "kadın!" değildir. Onlar gibi aşıfteliğe yeteneği, aşk feminde de ustalığı yoksa da arasında, geçmişte gördüğü itibarı şimdi birtakım rezillerden gördüğü tahkirle karşılaştırılacak kadar düşünceye kudret, kuvvet, vicdanında, onların rekabetine dayanabilecek derece bir iyimserlik, gönlünde kocasına karşı ödevi gereği mutlak bir sevgi bulunur..." (s. 103).

Anlatıcı, Sabiha'nın evden gönderilmesinden sonra cariyelerin "Cavit'in annesi Mahbube'nin başkanlığı altında bir toplantı yap[malarını]" (s. 85) anlatırken cariyelerin fırsatçılıklarını şu cümlelerle vurgular:

"Öyle bir toplantı ki, her saniye düşüncesi Sabiha'yı tahkir ile Paşa'nın gözüne kötü göstermekten ibaret!.. Öyle bir toplantı ki, kişisel çıkarlarından başka bir şey görmez, düşünmez!.. Öyle bir toplantı ki, tamamı ancak bir çocuk sahibi olup da, Paşa'nın eşliğine geçebilmek hakkını kazanmak!.. Öyle bir toplantı ki, isteklerini elde etmek için, her alçaklığı bir fazilet gibi görür!.. Öyle bir toplantı ki, fesattan başka mutluluk hayali göremez!.. Öyle bir toplantı ki, tamamıyla Sabiha'nın aleyhinde... Onun nurlu namus ve temizliğini ayaklar altına almak!..." (s. 85).

Anlatıcının Sabiha için kullandığı "...öte yanda, yaratılışı ve güzel ahlaki meleklerden bile üstün derecede olan Sabiha da.." (s. 87), "zavallı" (s. 89) "çocuk" (s. 24) "bu henüz çocuk denilecek yaştaki yavru" (s. 62), "Sabiha'nın eşsiz hayali" (s. 84), "çocukluk günlerini eğitim ve terbiye ile geçirmiş olduğundan" (s. 87) şeklindeki ifadeler "şehirli" Sabiha'yı "diğer kadınlardan" yani "cariyeler"den ayırması açısından değerlendirilmelidir. Dilber ve kalfa Kamer için "iki fesatçı cadaloz" (s. 93); yine kalfa Kamer için "Mürşit'in en kıymetli dalkavuklarından" (s.14); Dildar isimli cariyeye için "yapmacık bir utanma ile" (s. 48) "sahte bir tavır ile" (s. 54), "rekabet ateşiyle yanan bir cariyeye" (s. 111) ifadelerini kullanması, anlatıcının tavrını ortaya koyan diğer örneklerdir. Anlatıcı, sınıfsal olarak da ötekileştirdiği bu kişilerle empati kurmaz ve "elitist" bir tavır sergiler.

Ancak romanda anlatıcının alt sınıftan olmasına rağmen olumlu gösterdiği bir karakter vardır ki, bu da Zehra'dır. Meliha'nın Beyrut'ta bulunduğu sürede Seyit Elganım'in evinde hizmetine verilen Zehra, cariyeye/hizmetçi olup da anlatıcı tarafından onaylanan tek karakterdir. Meliha ile Beyrut'tan İstanbul'a taşınan Zehra, birtakım özellikleri sebebiyle romandaki olumsuz cariyeye/hizmetçi tiplerinden farklıdır. Bu farklılıkların başında Zehra'nın eğitilmiş olması gelir. Meliha, "bu zavallı kıza bir hizmetçi gibi değil, sanki bir kardeş, bir arkadaş gibi davran[ır]" (s. 215) ve Zehra'nın eğitimi için özel bir çaba harcar. Romanda diğer "hizmetçi, cariyeye" tiplerinden farklılaşan Zehra, ancak "evin hanımı/sahibesi" tarafından verilen eğitim ve yönlendirme sayesinde anlatıcının olumsuz bakış açısından kurtulup Tanpınar'ın (1997: 291) ifadesiyle "romanesk gelişmelere belli başlı en müsait", "zengin ve hüznü taraflı"yla ele alınır.

Uhuvvet Romanında Toplumsal Cinsiyet Rollerini

Kadınlara eğitimi ve toplumsal yapıdaki konumları üzerine çalışmalar gerçekleştiren Selma Rıza, ilgilenmiş olduğu bu konuları *Uhuvvet* romanında da ele alır. Bu açıdan, *Uhuvvet* romanı sınıf yapıları hakkında ipuçları verirken toplumsal cinsiyet rolleri konusunda da incelenmeye değer malzemeler sunar. Kadınların toplumsal ezilmişliklerine değinen Selma Rıza, "ev içi" ve "ev dışı" mekânlarda kurguladığı kadın ve erkek karakterler etrafında konunun toplumun zihnine işlenmiş yapısına işaret eder. Bu sebeple, sadece erkek karakterlerin kadınlar hakkındaki yorumları değil,

kadınların "olması gereken" in dışına çıkan diğer kadın karakterler hakkındaki yorumları da değerlendirilmelidir.

Romandaki erkek karakterler, kadın karakterlere göre daha cansızlardır ve kendilerine biçilen aracı rollerin taşıyıcıları konumundalardır. Bu durum, altını çizerek söylemek gerekirse, Adil ve Mürşit karakterleri ile birlikte erkek karakterlerin hepsinde vardır. Selma Rıza, kadının ezilmişliğini ve bu ezilmişliğe karşı çıkışını anlatırken sırasıyla Mürşit'i ve Adil'i bu serüvende belli bir işlevi yerine getiren karakterler olarak kullanır. Nitekim Mürşit, karısı Sabiha'ya yaptığı eziyetlerle, Adil de Meliha'nın eğitim sürecinde yaptığı yardımlarla işlevsel rollerini sergilemiş olurlar. Romanda Adil, Mürşit ve kısa bir süre için de olsa beliren erkek figürlerin "zayıf" karakterler olduklarını söyleyebiliriz. Başkalarının yönlendirmeleriyle hareket eden bu erkek karakterlerin "canlılık" belirtisi gösterdikleri noktalar tamamen yok olmamakla beraber oldukça azdır. Ancak romanda erkekler, kendi yaşlıları olan kadınlar üzerinde tahakküm kurarlarken aynı hareketleri yaşı büyük kadınlara karşı sergilemezler. Özellikle Adil'in kendisine karşı her türlü kötülüğü yapan annesine karşı çıkamaması ve bu sebeple Sabiha ile evlenemeyerek kıyıda kalması; Mürşit'in de annesinin müdahalesiyle Sabiha'yı evden kovma aşamasında yaşadığı kısa tereddüt, toplumda yaşı ilerlemiş, anne olmuş kadının erkek karşısında bir derece de olsa kabul görmüşlüğünü anlatır.¹²

Aynı durum, kadın karakterlerde ise farklı gelişir. Kadın karakterler ilk başlarda "zayıf" görünseler de sabırlarının son noktalarında yaşadıkları haksızlıklara tepki vererek "canlılık"larını ortaya koyarlar. Nitekim burada verilecek en iyi örnek, Sabiha'nın önce kocasından, kaynanasından ve kalfalardan gördüğü eziyetlere katlanması, ancak fahişlikle suçlanıp evden kovulduğu anda tepki göstermesidir:

"Yirmi seneden beri nikâhınızın altında olan bir kadının namusunu iftira ile berbat ederek, o biçare çocukların mutluluğunu bu şekilde mahv ve perişan etmenin ne büyük bir zalimlik olduğunu düşünmüyorsunuz, öyle mi? Yazık!... Yazık!..." (s. 133) "-Lanet o adama ki, aslını, neslini, düşüncelerini, ahlakını anlamadan bir kızla evlenir... Lanet o kocaya ki, yirmi sene nikâhı altında bulunan bir kadının cevherindeki ismetini görmez, anlamaz da, birtakım garaz ve fesatçı kimselerin iftirasına kurban eder!... Lanet o zalime ki, onun merhametinin kanadına sığınmış, dünyada her neyi varsa feda ve hepsini evlatlarına vakfetmiş bir zavallının geleceğini öldürücü pençesinde... hiddetinde... ezip mahvettikten sonra dünyanın her türlü cefasını gösterip çektirdikten sonra nihayet... nihayet fuhuş ile suçlayıp boşamayı bir vesile sayar! Lanet o babaya ki, evladının mutluluğunu değil, hatta şan ve haysiyetini bile düşünmez de... itaatten başka hiçbir kabahati olmayan bahtsız analarına fahişelik... fahişelik gibi bir alçaklık suçu ile suçlar!... Lanet o insana ki, alçakların sahte sözlerine..."

12 Bu duruma, ilerleyen dönemlerde yazılan romanlarda sıklıkla rastlanır. Köy romanları başta olmak üzere, diğer romanlarda da kadın, "kadın" ve "eş" kimliklerini öne çıkar(a)mayınca yaşlı ve dul olmasından da güç alan "anne" rolünü öne çıkarır. Kadının "anne" rolü sayesinde erkek egemen toplumda kendisine yer açma çabalarını ele alan incelemeler için bkz. Gülemdam 2006: 116-145; Gülemdam 2015: 222-275.

döndürdükleri hile ve fesat girdaplarına kapılır da gözünün önünde güneş gibi saf ve parlak olan bir iffeti iftira ile lekeler!...yazık, lanet o gafile ki, sormadan, anlamadan, hakikate akıl erdirmeden yanlış bir harekette bulunur da, sonra da ettiği zulmün peşimanlığını çeker!...” (s. 134).

Romandaki Dilber Hanım’ın oğullarına, gelinlerine ve torunlarına verdiği zararlar da farklı bir pencereden değerlendirilmeyi hak eden bir konudur. Kalfa Kamer’in zaten kötü olarak anlatılan mizacı, Dilber Hanım’ın oğulları ve hanesi üzerindeki söz sahipliğini kaybetmek istememesi ile birleşince romanın felaket çatısı hazırlanmış olur. Ancak romanda dikkat edilmesi gereken nokta, Dilber Hanım’ın kötülüklerinin sebebinin pek çok yerde açıklanma kaygısıdır. Dilber Hanım, eşinin ölümünden sonra edinmiş olduğu “erk”i kimseye kaptırmak istemez ve sürekli olarak unutulacağı, arka plana atılacağı korkusunu taşır. Aslında Dilber Hanım’ın duyduğu bu korku, her şeye hâkim, her şeyi yöneten “erk”i kaybederek söylenenlere ve yapılanlara boyun eğmek zorunda kaldığı “kadınlığa” ve eş anlamlı olarak görülen “zayıflığa” geri dönme korkusudur. Bu zayıflığa dönmek istemeyen Dilber Hanım da kalfa Kamer yardımıyla sisteme hükmetmeye çalışır ve bunda da büyük oranda başarılı olur.

Romanda, dönemin evlilik anlayışları noktasında kadın ile erkek cinsi arasındaki farklar, kadınların mağduriyetleri ön plana çıkarılarak gösterilir. Kadınların evlilikte yaşadıkları sorunlar Sabiha’nın, “*Birkaç gündün beri beni Mürşit beye nişanladılar... Bir kere bana bunu kabul edip etmeyeceğimi sordular mı?.. Hanımannem de “Kızım! Gel görücülere çık” dedi. Kimin için beğenildiğimi bile bilmiyordum..” Kızım bugün nişan takmaya gelecekler” dedi! “Nasıl nişan? Kimin için?..” diye sormaya cesaret ettiğim zaman, yüzüme öyle bir soğukça baktı ki, güya bu bakışla üstümde olan söz geçirme hakkını ve tahakkümünü anlatmak istiyordu!..” (s. 61-62) şeklinde sözleriyle eleştirilir. Kadınların yaşadığı sıkıntılar, zorla gerçekleştirilen evliliklerle de bitmez veya sınırlı değildir. Zaten çarpık kurulan yapı, yeni çıkan sorunlarla daha da sarsılır. Romanda, erkeğin kendini evlilik kurumunda tek yetkili merci olarak görmesinin ve kadının “ikincil konumu”nun, “*Evlât babaya-lanet anaya!*” (s. 136) ve “*Kadınlığa da o yakışır*” (s. 116) gibi sözlerle somutlaştırılması, anlatıcının eleştirdiği noktalardan biridir. Evlilik kurumu içerisinde karşılaşılan sıkıntılardan bir diğeri de erkeğin genel olarak “çok eşli” hayata olan düşkünlüğüdür. Anlatıcı, Mürşit üzerinden bu tarz evliliğe düşkün bir erkeği ve neticesinde yaşanan sıkıntıları hem yetişkinler hem de çocuklar üzerinden ayrı ayrı cephelerde yansıtarak durumun vahametini ortaya koyar.*

Selma Rıza’nın bir kadının romanda buraya kadar belirtilen türden sıkıntıları çekmemesi için bulduğu çözüm, eğitimidir. Anlatıcı, istemediği biriyle evlendirilen, gülmesi, konuşması da dâhil olmak üzere her yaptığı hareketten bir anlam çıkarılan, tek görevi çocuk doğurmak olan Sabiha’nın felakete sürüklenişinde meslek sahibi olmamasının yol açtığı sıkıntılara değinir. Ancak annenin yaşadığı bu kötü talih, çocuklarının eğitilmiş birer “birey” olmalarıyla ortadan kaybolur. Özellikle romanda baba evinden annesiyle birlikte kovulan Meliha’nın, Beyrut Amerikan Koleji’nde okuması ve ardından Paris’e üniversitede felsefe eğitimi almak üzere gidişi, yazarın “kadınların eğitimi” konusuna verdiği önemi gösterir. Romanda diğer kardeşlerin de eğitim sayesinde pek çok dili konuşabilmeleri, dikkat edilmesi gereken noktalardan biridir.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Selma Rıza, kadınların eğitilmiş olmasına önem vermekle beraber karakterlerini meslek yaşamı içerisine katmaz. Sadece eğitilmiş, mirasa kavuşmuş kadınların rahat yaşamlarına vurgu yapılır; kadınların çalışma hayatına katılmalarına dair bir örnek sunulmaz. Bu nokta, dönemin "kadın hareketleri"nin algılanış şekli ve gelişim sürecini sergilemesi açısından önemlidir.

Selma Rıza, romanında kadınların sosyal yaşam içerisinde yaşadıkları sıkıntılara da, "*Seyir, eğlence değil bir azap yeri imiş!..*" (s. 361) ifadeleriyle değinir. Meliha, nam-ı diğer Sitti Zeliha ve kardeşlerinin Boğaziçi'ne gezmeye gittikleri bir gün yaşadıkları durum, bunun bir örneğidir. Bu örnekte Zeliha'nın kardeşleri, kadınların seyir yerlerine gelen erkekler tarafından rahatsız edilmelerinden ve bu tür gezme, eğlenme yerlerinde dolaşan kadınların yine erkekler tarafından "iffetsiz" olarak görülmelerinden şikâyet ederler. Kadınlar, belli bir saatten sonra seyir yerlerinde, sokaklarda kadınların bulunamamalarına, en güzel saatleri, en güzel manzaraları kaçırmalarına "... *kadın yaratıldı ise insanlık hislerinden de yoksun değil ya?... O da insan!.. Bu kadar sıkışıklığa dayanabilmek için, arada bir eğlence de bulmak ister....*" (s. 361) sözleriyle karşı çıkarlar. Bu sözler, üst sınıftan kadınların da erkek egemen toplum tarafından baskılanışlarını anlatması bakımından önemlidir.

Romanda bunların dışında Selma Rıza'nın kıyafet konusunda da "yaygın olana karşı çıkış"ının örneklerini görürüz. Kadınların peçe takması kadın karakterlerin biri tarafından "*sanki dünyayı gözlerimize karanlık göstermek için peçelere gerek varmış gibi...*" (s. 362) sözleriyle eleştirilir. Ayrıca romanda kadınların yaşmaklanması, erkeklerin arasında bulunmamaları gibi konulara da sık sık evlerdeki haremlik-selamlık bölümleri üzerinden vurgu yapılır.

Sonuç

Ağabeyi Ahmet Rıza sayesinde gazetecilikten siyasi faaliyetlere kadar pek çok alanda aktif rol/görev alan ve Paris'te okuma imkânı bulan Selma Rıza, dönemi içerisindeki diğer yazarlar kadar ele alınmamış ve unutulmuş bir şahsiyettir. Ayrıcalıklı bir sınıfta yetişmesi ve farklı coğrafyalarda farklı kadınlık hâllerine şahit olup bu konuları yazılarında ele alması, Selma Rıza'yı incelenmeye değer kılar. "Kardeşlik" anlamına gelen *Uhuvvet* romanı, döneminin sosyal yapısını içinde barındırır. Romanda kardeşlik duygusu, her türlü zorluğu aşmada ve yaşama bağlanmada olumlu bir değer olarak ele alınırken öne çıkan konu "kadınlık hâlleri"dir. Yazar, ataerkil düzen içerisinde ezilen ve susmak zorunda kalan kadınları, görücü usulü evlilikleri, istemediği adamlarla evlendirilen küçük yaştaki kızları, "çok eşliliğe" katılmak zorunda kalan kadınları, "ev dışı" alanlarda da "iffetsiz" olarak görülen kadınları anlatarak yaşamış olduğu yıllardaki toplumsal cinsiyet kodlarına işaret eder. Selma Rıza'nın devrinin kadın "algısını" ve "sorunlarını" bir roman içerisinde kurgusal karakterlerle anlatması incelenmeye değer bir çabadır. Ancak Selma Rıza'nın bu konuları "sınıfsal" ayrımlar çerçevesinde ele alması, sadece üst sınıftan kadınların "bireyleşme" süreçlerini anlatıp daha alt tabakadan kadınları bir kenara itmesi ve bu kadınları "olumsuz" gösteren ifadeleri kullanması, devrin "eşitsiz kız kardeşlik"inin bir yansımasıdır.

Kaynakça

- Aytaç, Gürsel (2007). "Türk Romanında Feminist Söylem", *Türk Edebiyatı Tarihi 4*, (Ed. Talât Sait Halman), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 393-399.
- _____ (2000). "19. Yüzyıl Romancılığımızın Nitelikli İlk Kadın Romanı Keşfedildi: Selma Rıza'nın 1892'de Kaleme Aldığı Uhuvvet", *Türk Yurdu* (Türk Romanı Özel Sayısı), XX (153-154): 77-79.
- Bora, Aksu (2014). *Kadınların Sınıfı-Ücretli Ev Emegi ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetin, Nurullah (2010). "II. Abdülhamit Dönemi Türk Romanı (1878-1908)", *Hece Dergisi* (Roman Özel Sayısı), 65/66/67: 39-59.
- Erdem, Y. Hakan (2004). *Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909)*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Gülendam, Ramazan (2006). *Türk Romanında Kadın Kimliği (1946-1960)*, Konya: Salkımsöğüt Yayınları.
- _____ (2015). *Türkiye'de Kadın Olmak-Cumhuriyet Devri Türk Romanında Kadın Kimliği: 1960-1980*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Hazer, Gülsemin (2011). "Selma Rıza'nın Uhuvvet Romanında Kurmaca Yapı", *Turkish Studies*, 6/3: 875-893.
- Kalaycıoğlu, Sibel-Tılıç, Helga Rittersbergger (2001). *Cömert "Abla"ların Sadık "Hanım"ları: Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar*, İstanbul: Su Yayınları.
- Karakışla, Yavuz Selim (2014). *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.
- Karakoç, İrfan (2000). "Şemseddin Sâmî ve Bir 'Aile' Dergisinin Okunma Yöntemleri", *Tarih ve Toplum*, 193: 56-57.
- _____ (2009). "Hürriyet, Saadet, Şeref: Efendi'nin Evi, Özgür Kadının 'Fend'i'", *Kritik*, 3: 192-204.
- Okur, Jeannette Squires (2003). "Feminist Edebiyat Eleştirisi Açısından Selma Rıza'nın 'Uhuvvet' Romanı Üzerine Bir İnceleme", *Folklor/Edebiyat*, 9/36: 155-171.
- Özbay, Ferhunde (2012). "Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler", *Feminist Tarih Yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, İstanbul: İletişim Yayınları: 13-47.
- Öztek, Çiçek (2002). "Türk Romanında Efendiler ve Hizmetçiler", *Toplum ve Bilim*, 92: 204-216.
- Özyeğin, Gül (2005). *Başkalarının Kiri: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Hâlleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parlatır, İsmail (1987). *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Selma Rıza (1999). *Uhuvvet*, (Osmanlıcadan sadeleştiren: Nebil Fazıl Alsan), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1997). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Toros, Taha (1994). "İlk Türk Kadın Gazeteci Selma Rıza", *Skylife*, 130: 60-66.
- Uçman, Abdullah (2003). "Selma Rıza'nın Mektupları", *Tarih ve Toplum*, XL (235): 39-43.
- Uraz, Murat (1941). *Kadın Şair ve Muharrirlerimiz*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi.
- van Os, Nicole A. N. M (1997). "Bir Devlet Adamının Teşebbüs-i Şahsîsi Nasıl Sonuçlandı: Kandilli Sultânî-i İnâsı", *Tarih ve Toplum*, 163: 26-34.
- White, Jeny B. (2015). *Para ile Akraba: Kentsel Türkiye'de Kadın Emegi*, (çev. Aksu Bora), İstanbul: İletişim Yayınları.